

YANIS
VAROUFAKIS

*Pokalbis su
dukra apie
ekonomiką*

TRUMPA KAPITALIZMO
ISTORIJA

Iš anglų kalbos vertė Rasa Dirgėlė
Konsultavo prof. Romas Lazutka

Turinys

Prologas	7
1 Kodėl tiek daug nelygybės?	13
2 Rinkos visuomenės gimimas	31
3 Skolos ir pelno sąjunga	53
4 Juodoji bankininkystės magija	65
5 Dvi Edipo rinkos	89
6 Baimę keliančios mašinos	105
7 Pavojinga fantazija apie apolitiškus pinigus	129
8 Tik kvaili virusai?	157
Epilogas	175
Rodyklė	189

Kodėl tiek daug nelygybės?

Visi kūdikiai gimsta nuogi, bet labai greitai vieni jų apren-
giami brangiais, ištaigingose parduotuvėse pirktais drabu-
želiais, o didžiajai daliai reikia tenkintis skarmalais. Paūgėję
vaikai pyksta, kai giminaičiai ar krikštatėviai jiems kaskart
dovanoja drabužių, nes norėtų visai kitokių dovanų – pa-
vyzdžiui, naujausio „iPhone“ modelio, nors tuo tarpu daug
vaikų svajoja į mokyklą eiti nesuplyšusiais batais.

Mūsų pasaulyje tokia nelygybė įprasta. Greičiausiai tai
suvokei nuo mažens, nors, jei atvirai, kitaip nei tu, mo-
kyklos nelankę vaikai, pasmerkti skurdui bei smurtui, už-
augę sudaro didžiąją žmonijos dalį. Visai neseniai manęs
paklausei: „Kodėl pasaulyje tiek daug nelygybės, tėveli?
Negi žmonija tokia kvaila?“ Mano atsakymas tavęs neį-
tikino – beje, kaip ir manęs paties. Taigi, leisk pabandyti
atsakyti dar kartą, tik šįkart klausimą suformuluokime
truputį kitaip.

Kodėl Australijos aborigenai neužkariavo Anglijos?

Tu gyveni ir augi Sidnėjuje, ir čia tavo mokytojai daug pamokų skiria, kad tu ir tavo klasiokai sužinotumėte apie siaubingai neteisingą „baltosios“ Australijos elgesį su šios šalies čiabuviais – aborigenais; kaip ir apie jų nepaprastą kultūrą, baltųjų europiečių kolonistų tryptą beveik du šimtmečius; apie šokiruojantį aborigenų skurdą, ne vieną amžių patirtą prievartą, kai buvo apvagiami ir žeminami. Bet ar kada susimąstei, kodėl būtent britai užkariavo Australiją? Kodėl jie užgrobė aborigenų žemes ir vos nesunaikino jų pačių? Kodėl neįvyko priešingai? Kodėl aborigenų kariai nenukeliavo iki Doverio, tada iki Londono, nežudė kiekvieno jiems pasipriešinti išdrįsusio sutikto anglo, o galiausiai nepribaigė jų karalienės? Lažinuosi, nė vienas mokytojas tavo mokykloje nedrįsta kelti šito klausimo.

Tačiau klausimas svarbus, ir jei mes į jį neatsakysime tinkamai, rizikuojame kvailai susitaikyti su mintimi, kad arba europiečiai kur kas protingesni ir didesnių gebėjimų – kaip, beje, kolonizatoriai tuo metu save ir vertino, – arba Australijos aborigenai geresni ir malonesni žmonės, todėl ir netapo aršiais kolonizatoriais. Net jei tai būtų tiesa, šį antrą argumentą, kaip ir pirmą, galime supaprastinti iki tokio teiginio: baltaodžiai europiečiai ir Australijos aborigenai kažkuo iš esmės skiriasi. Nors tai nepaaiškina, kuo ir kodėl, niekas prieš aborigenus įvykdytų – kaip ir visų kitų – nusikaltimų nepateisina geriau kaip tokio pobūdžio argumentai.

Tokie argumentai turėtų būti nutildomi iškart, vos tik užgimsta tavo galvoje, vos tik pradeda tave versti manyti, esą tokių nusikaltimų aukos nusipelnė tokio likimo, nes buvo nepakankamai protingos.

Taigi, pirminis klausimas „Kodėl tiek daug nelygybės tarp žmonių?“ transformuojasi į kitą, kur kas pragaištingesnį: „Gal kai kurios žmonių grupės sugeba daugiau, nes yra protingesnės?“ Jei tai nėra tiesa, kodėl tuomet Sidnėjaus gatvėse niekada nesi mačiusi tokio skurdo, su kuriuo tenka susidurti, pavyzdžiui, lankantis Tailande?

Rinka - viena, ekonomika - visai kas kita

Šitame Vakarų klestėjimo burbule, kuriame tu augi, dauguma suaugusiųjų tau kartos, kad ir ką tai reikštų, jog neturtingos šalys yra neturtingos, nes jų „ekonomika“ silpna. Dar jie tau gali sakyti, kad neturtingi tavo aplinkos žmonės yra neturtingi, nes neturi parduoti nieko, ko nori kiti, – paprasčiausiai jie neturi ko pasiūlyti „rinkai“.

Būtent dėl to nusprendžiau su tavimi pasikalbėti apie tai, kas yra vadinamoji ekonomika. Ir tavo, ir mano pasaulyje bet kokios diskusijos, kodėl vieni neturtingi, o kiti nepadoriai turtingi, arba kodėl žmonija naikina planetą Žemę, visuomet sukasi apie ekonomiką, o ekonomika yra susijusi su tuo kitu dalyku, vadinamu rinka. Norint daryti įtaką žmonijos ateičiai, negalima užsimerkti ir nuleisti negirdomis kalbų, kuriose minimi tokie žodžiai kaip „ekonomika“ ir „rinka“.

Leisk man pradėti nuo dažnos klaidos: dauguma kažkodėl mano, kad rinka ir ekonomika yra vienas ir tas pats. Taip tikrai nėra. Kas konkrečiai yra rinka? Rinka yra mainų vieta. Iš prekybos centrų mes išsivežame pilnus vežimėlius prekių mainais į pinigus, o juos pardavėjas – prekybos centro savininkas arba darbuotojas, gaunantis atlyginimą iš į kasą patekusių mūsų pinigų, – vėliau išmaino į kitus jiems reikalingus dalykus. Kol nebuvo pinigų, mainai būdavo tiesioginiai: bananą buvo galima išmainyti į obuolį, o gal du. Šiandien klesti internetas, tad rinka net gali neturėti fizinės vietos – pavyzdžiui, kai prašai manęs nupirkti tau programėlių iš „iTunes“ arba vinilinių plokštelių iš „Amazon“.

Faktas, kad rinka egzistuoja nuo tada, kai žmonės dar gyveno medžiuose ir dar nemokėjo užsiauginti maisto. Rinkos mainai prasidėjo, kai vienas mūsų protėvis pirmą kartą istorijoje kitam pasiūlė bananą keisti į kokį nors kitokį vaisių. Visgi tai dar nebuvo tikra ekonomika. Kad atsirastų ekonomika, reikėjo dar kai ko: galimybės ne tik skinti bananus ar medžioti gyvūnus, bet ir galimybės gaminti maistą ar įrankius, o jų nebūtų, jei tam nebūtų pasitelktas žmogaus darbas.

Du reikšmingi įvykiai: kalba ir produkcijos perteklius

Maždaug prieš aštuoniasdešimt du tūkstančius metų žmonijos evoliucijoje įvyko svarbus proveržis – pasinaudoję balso stygomis mes pradėjome kalbėti ir taip išsiveržėme iš neartikuliuotų riksmų zonos. Praėjus septyniasdešimčiai

tūkstančių metų (prieš dvylika tūkstančių nuo dabar) žmonija žengė dar vieną svarbų žingsnį: išmoko įdirbti žemę. Mūsų gebėjimas kalbėti ir gaminti maistą – užuot vien šūnavus ir vartojus gamtos gėrybes (mėsą, riešutus, uogas, žuvis) – sudarė sąlygas atsirasti vadinamajai ekonomikai.

Šiandien, praėjus dvylikai tūkstančių metų po to, kai žmonija „išrado“ žemdirbystę, turime pripažinti: ta akimirka buvo išties istorinė. Pirmą kartą istorijoje žmonės galėjo pasikliauti ne vien gamtos teikiamomis gėrybėmis, jie išmoko pasigaminti reikalingų produktų. Ar tai buvo labai džiaugsmingas ir laimės kupinas momentas? Tikrai ne! Dirbti žemę žmonės išmoko tik dėl to, kad badavo. Kai išmedžiojo beveik visus aplinkinius gyvūnus ir pradėjo daugintis taip greitai, kad norint prasimaitinti nebepakako nuo medžių surinktų vaisių, jie buvo priversti žūtbut išmokti dirbti žemę.

Kaip visos technologinės revoliucijos, ir ši nebuvo sąmoningas žmonių sprendimas. Ten, kur jos nereikėjo – pavyzdžiui, Australijoje, kur gamta žmonėms suteikė užtenkamai maisto, – ji taip ir neprasidėjo. Žemdirbystė išplito ten, kur be jos žmonės būtų pražuvę. Eksperimentuojant ir stebint ilgainiui atsirado technologijos, leidusios žmonijai ūkininkauti vis efektyviau. Galimybė išsiauginti maisto drastiškai pakeitė žmoniją. Pirmą kartą jos istorijoje surenkama žemės ūkio produkcija sukūrė pagrindinį tikros ekonomikos elementą – perteklių.

Kas yra perteklius? Iš pradžių perteklius reiškė bet kokias žemės gėrybes, likusias po to, kai žmogus jomis pasimaitindavo ir pasodindavo iš naujo. Kitaip sakant, perteklius

yra tas papildomas produkcijos kiekis, kurį galima kaupti ir panaudoti ateityje: pavyzdžiui, tai gali būti kviečiai, palikti juodai dienai (jei kartais kitą derlių sunaikintų kruša) arba skirti užsodinti papildomiems plotams, idant kitais metais produkcijos ir, žinoma, jos pertekliaus būtų daugiau.

Norėčiau atkreipti dėmesį į du dalykus. Pirmiausia, medžioklė, žvejyba ir natūraliai gamtoje užaugančių vaisių bei daržovių rinkimas niekada nesudaro pertekliaus, net jei medžiotojai, žvejai ar gamtos gėrybių rinkėjai yra ypač produktyvūs. Kitaip nei grūdai – kukurūzai, ryžiai ar miežiai, kuriuos galima sėkmingai sandėliuoti, – žuvis, triušiai ar bananai greitai genda. Antra, žemės ūkio produkcijos pertekliaus atsiradimas sudarė sąlygas atsirasti kitiems nuostabiems dalykams, amžiams pakeitusiems žmoniją: raštui, skolai, pinigams, valstybei, biurokratijai, kariuomenei, dvasininkijai, technologijoms ir net pirmai biocheminio karo formai. Peržvelkime juos visus iš eilės.

Raštas

Iš archeologų žinome, kad pirmosios rašto formos atsirado Mesopotamijoje, kuri kadaise buvo ten, kur dabar yra Irakas ir Sirija. Įdomu, ką žmonės anuomet užsirašinėjo? Kiekvieno žemdirbio bendrame svirne paliekamą grūdų kiekį. Tai buvo labai logiškas sprendimas, juk kiekvienam žemdirbiui būtų sunku pasistatyti svirną grūdų pertekliui laikyti, be to, kur kas paprasčiau naudotis bendru, vieno sargo saugomu svirnu. Tačiau tokiai sistemai buvo

reikalingas registras, kad būtų galima, pavyzdžiui, užfiksuoti, jog ponas Nabukas į svirną atvežė šimtą kilogramų grūdų. Raštas atsirado būtent tam, kad būtų registruojama ši informacija ir kad kiekvienas turėtų įrodymą, kiek grūdų paliko bendrame svirne. Tad visai nekeista, jog visuomenėms, kur nebuvo poreikio atsirasti žemės ūkiui ir kur medžiojamų žvėrių, renkamų riešutų bei uogų niekada netrūko, – pavyzdžiui, aborigenam Australijoje arba čia buviam Pietų Amerikoje, – visais laikais pakako muzikos ir piešimo, o rašto jie taip ir neišrado.

Skola, pinigai ir valstybė

Pradėjus registruoti, kiek kviečių bendrame svirne priklausom mūsų bičiuliui ponui Nabukui, atsirado tokie reiškiniai kaip skola ir pinigai. Iš archeologinių radinių žinoma, kad buvo metas, kai darbininkams buvo mokama kriaukklėmis su įrėžtas skaičiais, reiškiančiais, kiek kilogramų grūdų jiems skolingas žmogus, kurio laukus jie dirba. Kadangi už darbą sumokėti reikalingi grūdai paprastai tuo metu dar nebūdavo nupjauti, kriaukklės atstojo skolos raštelius, kuriais darbdavys įsipareigodavo darbininkams už atliktą darbą atlyginti ateityje. Kartu kriaukklės buvo tam tikra pinigų forma, nes jas darbininkai galėdavo iškeisti į reikalingus produktus.

Visgi įdomiausias atradimas yra susijęs su pirmuoju metalinių pinigų panaudojimu. Daugelis tiki, kad tokie pinigai buvo sugalvoti atsiskaityti, bet tiesa kiek kitokia. Bent jau

Mesopotamijoje metaliniai pinigai, fiziškai net neegzistavę, rašytinėje apskaitoje buvo naudojami registruoti, kiek grūdų ūkis skolingas darbininkams. Pavyzdžiui, apskaitos knygoje galima rasti įrašą, kad „ponas Nabukas gavo grūdų, kurių vertė trys metalinės monetos“, nors pirmos tokios metalinės monetos bus nukaldintos tik po daugelio metų. Įsivaizduojami metaliniai pinigai buvo naudojami realiai vykstantiems mainams palengvinti – jie buvo tarsi virtuali valiuta. Taigi, kai žmonės tau sakys, kad dabartinė ekonomika labai skiriasi nuo egzistavusios kažkada senovėje, ir kaip pavyzdį pateiks virtualius atsiskaitymus, kuriems sąlygas sudarė skaitmeninės technologijos, paaiškink jiems, kad šiandien nevyksta nieko naujo ir kad virtualūs pinigai atsirado kartu su ekonomika – jie buvo pradėti naudoti prieš dvylika tūkstančių metų prasidėjus žemės ūkio revoliucijai ir atsiradus pirmajam pertekliui.

Tiesą sakant, kai metaliniai pinigai galiausiai buvo pradėti kaldinti, dažnai būdavo per sunkūs naudotis. Grūdų kiekis, ūkio skolingas ponui Nabukui, buvo proporcingai lygus didelio geležies luito dalies svoriui. Bet koku atveju ponas Nabukas niekada nevaikštinėjo į kišenes prisikroves metalinės valiutos – jis nešiodavosi tik skolos raštelius, kurie paprastai būdavo kriauklės su įrašais, kiek grūdų, kurių svoris atitinka didelio, nepajudinamo geležies luito dalies svorį, priklauso žmogui.

Visgi kad virtualios valiutos ir skolos raštelių sistema veiktų sklandžiai, reikia labai daug... pasitikėjimo. Ponas Nabukas turėjo tikėti – privalėjo *pasitikėti* – svirno valdytojų geranoriškumu ir galimybe po derliaus atiduoti jam

tiesiog grūdų, kiek priklauso. Kiti taip pat turėjo tuo tikėti perimdami pono Nabuko kriaukleles–skolos raštelius mainais į aliejų ar druską, arba už pagalbą statant jam trobelę. Štai iš kur ilgainiui atsirado žodis „kreditas“, kilęs iš lotyniško žodžio *credere*, reiškiančio „tikėti“.

Kad žmonės tikėtų ir kriauklės (t. y. valiuta) būtų vertinamos, jie turėjo žinoti, kad jų vertę garantuoja kažkas išties galingo. Tai galėjo būti dievų siųstas valdovas, visagalis karalius arba, kiek vėliau, kažkas panašaus į valstybę ir jos valdžią, kuria būtų galima pasitikėti ir kuri ateityje pasirūpintų, jog ponas Nabukas atgaus sau priklausantį grūdų kiekį, net jei atlygį pažadėjęs žmogus bus miręs.

Biurokratija, kariuomenė, dvasininkija

Skolos, pinigai, tikėjimas ir valstybė yra neatskiriami. Be skolų būtų sunku suvaldyti žemės ūkio produkcijos perteklių. Atsiradus skoloms pinigai suklestėjo. Tačiau kad pinigai turėtų vertę, buvo reikalinga institucija, kuri tą vertę garantuotų, – taip atsirado valstybė. Kalbėdami apie ekonomiką kalbame būtent apie tai – sudėtingus santykius, susiformuojančius visuomenėje atsiradus produkcijos pertekliui.

Tyrinėjant šiuos santykius tampa aišku, kad *be* produkcijos pertekliaus valstybė niekada nebūtų atsiradusi. Juk valstybei reikia biurokratų, kurie valdytų viešuosius reikalus, policijos, kuri saugotų teisę į nuosavybę, ir vadovų, kuriems – gerai tai ar blogai – reikia aukštesnių gyvenimo